

ГРИЦИК
Лариса Юрїївна,
аспірантка
історичного факультету
Київського національного
університету
імені Тараса Шевченка
(м. Київ)

БОРОТЬБА ЗА ВІДКРИТТЯ УКРАЇНОЗНАВЧИХ КАФЕДР В УНІВЕРСИТЕТАХ НАДДНІПРЯНИНИ (1905–1907 рр.): ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРИОГРАФІЯ

Питання відкриття українознавчих кафедр, ініційоване студентством та професорсько-викладацьким складом Одеського (Новоросійського), Харківського та Київського (Св. Володимира) університетів на початку ХХ ст. у контексті «руху за українізацію вищої освіти в Україні» дістало широке обговорення в тогочасному українському науково-громадському середовищі та у суспільстві загалом, постаючи складовою формування національної свідомості даного періоду, набувши актуальності із відродженням українознавчих студій в умовах незалежності України. У статті розкривається стан та ступінь дослідження проблеми у вітчизняній історіографії. Висвітлено та проаналізовано історіографічний доробок вказаної тематики, прослідковано особливості його формування. Акцентовано увагу на репрезентації ролі студентства у даному процесі.

Ключові слова: *українознавчі кафедри, університет, Наддніпрянина, студентство, українська історіографія.*

Вопрос открытия украиноведческих кафедр, инициированный студентством и профессорско-преподавательским составом Одесского (Новороссийского), Харьковского и Киевского (Св. Владимира) университетов в начале ХХ в. в контексте «движения за украинизацию высшего образования в Украине» получило широкое обсуждение в тогдашней украинской научно-общественной среде и в обществе в целом, являясь составляющей формирования национального сознания данного периода, приобрел актуальность с возрождением украиноведческих студий в условиях независимости Украины. В статье раскрывается состояние и степень исследования проблемы в отечественной историографии. Освещены и проанализированы историографический доработок по указанной тематике,

прослежены особенности его формирования. Акцентировано внимание на репрезентации роли студенчества в данном процессе.

Ключевые слова: *украиноведческие кафедры, университет, Надднепрянина, студенчество, украинская историография.*

The issue of opening of Ukrainian studies departments, initiated by the students and professors of the Odessa (Novorossiysk), Kharkiv and Kyiv (St. Vladimir) universities in the beginning of XX century in the context of "Movement for Ukrainization of higher education in Ukraine" had received wide discussion in the then Ukrainian scientific community and society in general, became part of national consciousness of the period and has gained urgency with the revival of Ukrainian Studies in conditions of independence Ukraine. The article is devoted to the status and level of research of a problem in the national historiography. The historiographical revisions of the topics are shown and analyzed; the peculiarities of its formation are investigated. The attention is focused on the role of representing the students in this process.

Keywords: *Ukrainian department, University, Naddnipyrianshyna, students, ukrainian historiography.*

Революція 1905–1906 рр. у Російській імперії та недовготривалі поступки демократичного характеру у її науково-освітній сфері, мали велике значення для вищої школи Наддніпрянщини, де університети були осередками не лише наукової, а й політичної сфери. Питання поширення української мови, започаткування викладання українознавчих дисциплін та українознавчих кафедр у вузах України протягом 1906–1907 рр. поставало одним із пріоритетних напрямів громадсько-політичної діяльності національно свідомої інтелігенції. Розгляд даної проблеми в історіографічному контексті на сьогодні є актуальним з огляду на розвиток вітчизняних досліджень у нових методологічних умовах, які сприяють поверненню до українознавчої сфери, зважаючи на її відсутність в умовах радянського режиму, та зростання в історичному та історіографічному ключі поглибленого вивчення політичних, соціальних та національних процесів на українських землях, які перебували у складі двох імперій, історії вітчизняної науки на зламі ХІХ–ХХ ст.

Боротьба за відкриття українознавчих кафедр в Новоросійському, Харківському університетах та Університеті св. Володимира репрезентована у працях публіцистичного характеру безпосередніх учасників тогочасних подій;

у сучасній вітчизняній історичній науці здебільшого у наукових статтях та колективних роботах, присвячених, як безпосередньо темі, так і історії України XIX – поч. XX ст. Комплексному історіографічному дослідженню слугують публікації останніх років О. Гомотюк [2, 3], І. Гирича [1], З. Зайцевої [11], О. Музичка [14], які містять короткі огляди наявного наукового та публіцистичного доробку даної проблеми.

Перші роботи, що стосувалися клопотань з приводу відкриття українознавчих кафедр, вимог введення українознавчих предметів у навчальний процес, а, подекуди, й викладання курсів українською мовою, з'явилися уже у 1906–1907 рр. Так, вперше у київській газеті «Громадська думка» у 1906 р. надруковано статтю М. Грушевського під назвою «Українські катедри», у якій ситуація навколо даного процесу подавалась наступним чином: «Нещодавно появилася в газетах звістка, що рада Одеського університету, прихилиючись до жадання студентів-українців, підтриманого загалом студентів Одеського університету, постановила старатися про заснування кількох кафедр з українознавства, з тим щоб виклади тих предметів відбувалися на українській мові, коли більшість слухачів будуть українці. Щодо викладової мови, то одеські професори стали на тім, що коли більшість слухачів буде українців, то українські предмети будуть викладатися по-українському, як ні – то по-московському... Се не зовсім оправдане становище. Виклади на рідній мові являються незвичайно важною культурною потребою для кожного громадянства й університети, положені на Україні, повинні постаратися розпочати якнайскорше виклади бодай кількох предметів по-українському, незалежно від процента слухачів, що признаються до української народності. Коли ж би показалося, що, окрім українців, є багато таких слухачів, що хотіли б слухати сих предметів, а українська викладова мова робить їм занадто великі труднощі, то в такім (не дуже правдоподібнім) разі прийшлося б подумати не про заміну українських викладів тих предметів російськими, а хіба про створення російських викладів з тих предметів, попри українські» [4]. Уже у 1907 р. окремою брошурою виходить його наступна стаття «Справа

українських кафедр і наші наукові потреби», де він ґрунтовно розглядає ситуацію, що склалася, подає власні роздуми та аргументи, окреслюючи чітку систему впровадження українознавчих дисциплін на кафедрах. М.С. Грушевський на початку роботи відзначає студентство як ініціатора означеного питання, проводячи паралель із схожою ситуацією на західноукраїнських землях: «Інтересне се і повне глибокого значіння явище – отсе жадання українських кафедр, української університетської науки, що з такою силою прокинулося останніми часами по Україні. Піднесене безпосередньо інтересованими кругами – студентами вищих шкіл на українській території, воно знайшло гаряче співчуття серед інтелігенції, серед молодезі середніх шкіл, а тепер починає ширитися й викликати щирий відгомін також серед робучих народних мас, в свідомішій часті українського міщанства й селянства. Те саме бачили ми свого часу і в Галичині, коли події в Львівським університеті 1901 р. – конфлікт студентів-українців з університетськими властями за права української мови і потім колективний вихід (сецесія) їх з Львівського університету – знайшли незвичайно гарячий і сильний відгомін в широких кругах української суспільності і в народних масах Галичини...» [5, с. 484]. Автором окреслено і історію розгортання питання у вузах Наддніпрянщини, починаючи з 1905 р.: «Восени того ж року його поставили вповні конкретно студенти-українці Одеського університету, і їх бажання були прийняті в загальностудентську резолюцію, предложену раді університету, а ся рада висловилася за заведенням викладів по предметах, вказаних студентами: української мови, історії літератури, історії й географії України, з тим що мова викладова тих курсів мала залежати від складу більшості студентів: чи будуть то українці, чи ні. З початком шкільного року 1906 – 1907 справа українських курсів виникла також в університеті Харківським, в історично-філологічному факультеті, де, одначе, не прийшло тоді до ніяких конкретних рішень. Найбільше, одначе, розголосу прибрала вона, коли піднесли її студенти-українці Київського університету... Резолюції студентів університету були підтримані слідом аналогічними резолюціями

студентів Київської політехніки, Вищих жіночих курсів, а також заявами й ухвалами студентів-українців з інших університетів» [5, с. 485]. Означена справа подається Грушевським у двох вимірах: як питання необхідності задоволення наукових потреб університетського середовища Наддніпрянської України, та викладання рідною мовою університетських курсів як «постулат культурно-національного українського розвою». М. Грушевський, спираючись на аналіз тогочасних суспільно-політичних та наукових реалій в ідеалі пропонував організацію 12 кафедр, які б займалися найважливішими, як в теоретичному, так і практичному плані, проблемами історії України, її соціально-економічної та культурної галузей.

Велику освітню роль, хоч і короткого існування українських кафедр, відзначав Д. Дорошенко. За його словами, «з одного боку, рух за ними спричинився до значного поширення національної свідомості серед широких верств українського громадянства, з другого – допоміг українському студентству об'єднатися й зорганізуватися на загальноукраїнській справі» [10, с. 127]. Про українську справу в Одеському університеті повідомляв і З. Кузеля: «В березні 1907 р. урочисто, при переповненій аудиторії відбулася перша лекція з курсу історії української словесності (літератури) приват-доцента О. Грушевського, молодшого брата М. Грушевського, в Одеському університеті. Предмет викладався протягом трьох семестрів українською мовою» [7]. Організація українознавчих кафедр в університетах Наддніпрянщини у контексті аналізу її суспільно-політичних проблем репрезентована у праці М. Залізняка «Російська Україна та її відродження» (1910 р.) [12].

Праці авторів дореволюційного періоду відзначаються поданням інформації про організацію українознавчих кафедр через призму сприйняття та підтримки ними такої справи безпосередніми учасниками, дотичними до науково-освітньої сфери діячами національно-культурного відродження.

У радянський період українська історіографія позбавлена напрацювань стосовно даної тематики, що зумовлювалось пануванням марксистсько-

ленінської ідеології, згідно з якою студентство та національно-політичний рух подається як частина революційного руху та боротьби із самодержавством. Таку «прогалину» в історіографічному плані заповнюють публікації істориків та громадсько-політичних діячів української діаспори. Прикметною у висвітленні означеної тематики постає публікація у 1949 р. у Вінніпегу спогадів Д. Дорошенка, XIII розділ якої під назвою «Кампанія за українські університетські катедри в Києві» містить опис заходів студентства університету св. Володимира стосовно українознавчих інституцій у ньому. Будучи учасником тих подій, Д. Дорошенко висвітлює цей процес наступним чином: «Восени 1906 р. я вписався на історико-філологічний факультет київського університету і почав знайомитись з українською студентською громадою. в результаті бурхливих подій 1905-1906 рр. число її членів дуже зменшилося, дехто покинув Київ, дехто вже готовився кінчати студії й думав більше про іспити, ніж про політику. Коли в початку жовтня з ініціативи студентів Валентина Садовського й Якіма Міхури було скликано сходини громади, то явилось всього чоловік 40-50, і це були майже виключно молоді студенти менших курсів. Сходини мали характер установчих зборів, і було видно, що організацію треба починати заново... Між іншим було поставлено на порядок дня справу заложення на університеті кафедр українознавства. Ми знали, що в Харківському університеті професор М. Сумцов оголосив курс української народньої словесності і викладав українською мовою. Так само викладав в Одеському університеті українську історію доцент О. Грушевський (брат Михайла – теж українською мовою). Отож постановили скликати студентське віче з рефератом про українські катедри. Віче було назначене на 16 жовтня» [9, с. 89–90]. Як видно із спогадів, Д. Дорошенко був головою цього віча і він виступав із рефератом стосовно заснування в університеті чотирьох кафедр: трьох на історико-філологічному, й однієї – на юридичному факультетах.

Сучасна українська історіографія організації українознавчих кафедр у вузах Наддніпрянської України позначена роботами як узагальнюючого характеру, що являють собою висвітлення вказаного процесу на основі уже

відомих фактологічних даних та дослідження нових аспектів, що розкривають проблему.

Н. Левицька, спираючись на аналіз різнопланової науково-публіцистичної літератури, нового наукового осмислення матеріалу, вивчає роль та місце студентства та науково-педагогічного складу вузів у національному відродженні України, відмічає «виключно важливе місце у започаткуванні викладу українознавчих курсів у вищій школі України» [13].

Розглядаючи діяльність української інтелігенції у контексті національно-культурного відродження, частково торкається даного питання і С. Даниленко: «Царським указом відхилялись будь-які прохання, петиції щодо зміни становища в культурно-духовній сфері України. В 1905 р. Кабінет міністрів Росії відхилив прохання Київського та Харківського університетів скасувати заборону щодо української мови. Ректор Київського університету відмовив 1400 студентам у відкритті чотирьох кафедр українознавства з українською мовою викладання. При цьому він заявив, що університет – це «загальнодержавна інституція», і в його стінах не може бути іншої мови, крім російської» [6, с. 123].

Автори видання «Політична історія України. XX століття» серед практичних заходів українських депутатів у II Думі називають «поправки до законопроекту про освіту і, зокрема, вимоги про заснування в Харківському, Київському, Одеському університетах кафедр українознавства. Відмова студентам Київського університету у відповідь на їхнє домагання у жовтні 1906 р. заснувати в університеті чотири українські кафедри – мови, історії, літератури, права – мала дещо іншу, ніж брак коштів, аргументацію. Ректор відповів, що університет утримується на державні гроші, і тому у ньому виклади можуть відбуватися лише державною мовою» [18, с. 158]. Свою солідарність із студентами у боротьбі за українізацію освіти висловили навіть студенти Московської і Київської духовних академій [19, с. 150].

В «Історії Харківського університету імені В. Н. Каразіна за 200 років» висвітлюється постать М. Ф. Сумцова як ініціатора викладання в університеті

предметів українознавства, «який у червні 1906 р. подав до історико-філологічного факультету доповідну записку «Історія і етнографія Малоросії як предмет викладання в Харківському університеті»... 12 квітня 1907 р. університетська Рада одногосно підтримала пропозицію факультету порушити клопотання про заснування двох нових кафедр української (малоросійської) історії та мови. З початку нового навчального року М. Ф. Сумцов першим у Росії взявся за читання університетських лекцій українською мовою. Перша така лекція з української народної словесності 28 вересня 1907 р. стала справжнім святом для національно свідомих студентів, які назвали цей день початком нової ери в історії університету» [21, с. 256].

Історією боротьби за українознавчі кафедри у Новоросійському університеті сьогодні займається одеський дослідник О. Музичко. Він вперше повністю опублікував маловідомі документи – петиції українців Полтави, Чернігова та Одеси до ради професорів університету з вимогами про заснування українознавчих кафедр. У своїй роботі автор наголошує на тому, що «звернення про відкриття українських кафедр у Київському, Одеському, Харківському університетах було написано чернігівцями у березні 1906 р. під час проведів І. Шрага до Державної Думи як посла і тоді ж опубліковано в газетах українською мовою. Таким чином, чернігівська петиція залишилась єдиною з трьох, опублікованою вже в той час. Водночас, так само як і одесити, чернігівці вимагали створення окремих українських кафедр, а не обмежувались вимогою відкриття українознавчих курсів» [16, с. 11]. У публікації під назвою «Від українознавства до україністики, від клубів до університетських кафедр: формування фундаменту одеської історичної україністики наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.» О. Музичко розкриває особливості даного процесу: «у жовтні 1905 р. сходка студентів НУ схвалила резолюцію своєї української частини, громади, про запровадження у систему викладання НУ 4 кафедр з українською мовою викладання: історії України, історії українського права, української мови та історії української літератури. Впродовж двох наступних місяців відбулися два масштабних віча одеських українців, під час яких у промовах

С. Шелухина та Д. Сигаревича пролунали гасла про необхідність відродження історичної пам'яті українців» [14, с. 20]. Йому також належить детальний розгляд діяльності О. Грушевського у даному контексті [15].

Показовою у даному плані постає оцінка означених подій сучасним українським істориком В. Ульяновським: «Справа відкриття кафедр була предметно продовжена й формально вирішена під час другої революції й становлення модерної української державності 1917–1920 рр. Фактично боротьба за університетські кафедри означала перехід до вершинної стадії всіх попередніх культурницьких рухів, що тривали ціле ХІХ ст. І якщо попередні дії українофілів були спрямовані на освіту й розвиток національної свідомості українського народу в його основній масі – а це передбачало виключно популяризацію, – то від 1905 р. йшлося про залучення до національного життя всіх сфер науки саме задля дослідження багатоговікового попереднього набутку й втрат титульного етносу України» [20, с. 224].

Проблематика боротьби національно-свідомої інтелігенції за відкриття українознавчих кафедр у провідних вузах Наддніпрянської України на початку ХХ ст. не втрачає актуальності у вітчизняній історіографії. Наукова розробка теми була започаткована ще сучасниками тогочасних подій, замовчувана в роки радянської влади, набирає розвитку у сьогоденні. Особливістю відображення даного процесу є його безпосередній зв'язок із освітніми, соціально-політичними та національно-культурницькими умовами Наддніпрянщини рубежу ХІХ–ХХ ст. Наявний комплекс історіографічних джерел з історії започаткування кафедр із викладанням українознавчих дисциплін має, здебільшого, фактологічний характер із висвітленням позицій прибічників та учасників цієї справи. На основі здійсненого огляду та аналізу даних робіт перспективними для подальшої наукової розробки постають питання позиції тієї частини інтелігентського середовища, яка стояла осторонь вказаних процесів, поглибленого з'ясування заходів влади у даній сфері та долі діячів, які відстоювали свої національні інтереси, місце у означеному процесі, крім трьох провідних вузів підросійської України, інших вищих навчальних закладів

на її території. Вирішення таких наукових завдань сприятиме появі нових досліджень українознавчої галузі як в історичному, так і в історіографічному аспектах.

Список використаної літератури

1. *Гирич І.* Політична публіцистика Михайла Грушевського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.i-hurych.name/Hrushevsky/PolitychnaPublicystyka.html>
2. *Гомотюк О.* Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. ХІХ – перша третина ХХ ст.) : монографія / О. Гомотюк. – Тернопіль : Економічна думка, 2007. – 552 с.
3. *Гомотюк О.* Розвиток наукових знань про Україну та українців у контексті історіографії (90-і рр. ХІХ – перша третина ХХ ст.) [Електронний ресурс] / О. Гомотюк // Україна – Європа – Світ : міжнар. зб. наук. праць. Сер. Історія, міжнародні відносини / Терноп. Нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 5, ч. 2. – С. 215–223.
4. *Грушевський М. С.* Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів : Світ, 2002. – Т. 1. – С. 279–280.
5. *Грушевський М. С.* Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Львів : Світ, 2002. – Т. 1. – С. 458–484.
6. *Даниленко С.* Українська інтелігенція в русі за національно-культурне відродження (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / О. Даниленко // Укр. іст. збірник / Ін-т історії НАН України ; редкол. : Т. Чухліб (голов. ред.), А. Блацуа, О. Андрощук [та ін.]. – К., 2013. – Вип. 16. – С. 119–130.
7. *Дещо з життя української молодіжи в Одесі // Історичний огляд життя в студентських українських організаціях / Зібрав і видав Др. З. Кузеля. – Львів : НТШ, 1908. – С. 148.*
8. *Додонова Г.* Культурно-просвітницька діяльність наукової інтелігенції Наддніпрянської України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Г. Додонова // Наук. пр. іст. факультету Запоріж. держ. ун-ту. – Запоріжжя : ЗНУ, 2006. – Вип. 20. – С. 89–94.
9. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки) / Д. Дорошенко. – Вінніпег-Манітоба, 1949. – 166 с.
10. *Дорошенко Д.* Українські кафедри в Київському університеті / Д. Дорошенко // Нова громада. – 1906. – Кн. 11. – С. 121–129.
11. *Зайцева З.* Спогади як джерело вивчення українського наукового руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. [Електронний ресурс] : (історіографія проблеми) / З. Зайцева. – Режим доступу: www.history.org.ua/JournALL/graf/graf_2002_11/9.pdf
12. *Залізник М.* Російська Україна та її відродження. – Львів, 1910. – 71 с.
13. *Левицька Н.* Українознавчий аспект у викладанні гуманітарних дисциплін у вузах України на зламі ХІХ – ХХ ст. / Н. Левицька // Зб. наук. праць НДІУ. – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2006. – Т. 12. – С. 100–106.

14. *Музичко О.* Від українознавства до україністики, від клубів до університетських кафедр: формування фундаменту одеської історичної україністики наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Історична україністика в Одеському університеті: визначні віхи, персонажі, доробок: матеріали конф. V Історіографічних читань історичного фак. Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова, Одеса, 31 травня 2012 р. / ОНУ ім. І.І. Мечникова, Іст. фак., Кафедра історії України; Одеський осередок Українського іст. т-ва. – Одеса: ТЕС, 2013. – С. 7–29.
15. *Музичко О.* «Перша ластівка» Новоросійського університету / О. Музичко // День. – 2012. – 10–11 серп. – С. 22.
16. *Музичко О.* Петиції українців Полтави, Чернігова та Одеси про відкриття кафедр українознавства в Одеському (Новоросійському) університеті (1905–1906 рр.) / О. Музичко // Пам'ятки. – 2013. – Т. 14. – С. 3–18.
17. *Національне питання в Університеті Св. Володимира в 1917–1918 роках: спроба відкриття кафедри історії України* / В. Ульяновський // Укр. археогр. щорічник. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 224–246.
18. *Політична історія України ХХ ст.: у 6 т.* / Ю. Левенець (кер.), Л. Нагорна, М. Кармазіна. – К., 2002. – Т. 1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.). – 424 с.
19. *Стоян Т. А.* Університетська освіта в Україні в другій половині ХІХ ст.: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. А. Стоян. – К., 1999. – 20 с.
20. *Ульяновський В.* Національне питання в Університеті Св. Володимира в 1917–1918 роках: спроба відкриття кафедри історії України / В. Ульяновський // Укр. археогр. щорічник. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 224–246.
21. *Харківський університет імені В. Н. Каразіна за 200 років.* – Х., 2004. – 750 с.